

Teorijsko-metodološki problemi i iskustva u istraživanju porodice kao totaliteta

Prof. dr Zagorka Golubović

1.

Ako se prihvati stav da metodološki pristup proizlazi iz teorijskog stanovišta i iz predmeta istraživanja koji biva interpretiran i definisan u skladu sa prihvaćenom teorijskom koncepcijom, onda bi se mogla staviti makar dva prigovora sociološkom istraživanju porodice u nas. Prvi je prigovor da samo teorijsko stanovište najčešće nije određeno, ili je jedno uopšteno marksističko stanovište u konkretnom pristupu (porodici) potpuno neprimereno ili čak ignorisano, pa se empirijska analiza često odvija izvan jasno definisanog teorijskog konteksta. Drugi je prigovor da se potpuno zanemaruje svojevrsnost predmeta koji se ispituje — tj. porodica, te se u istraživanju porodice primenjuju metode kojima se služi u svakom drugom mikropriistupu, prećutno tretirajući porodicu kao društvenu grupu koja ima sve odlike svake druge male društvene grupe, i ne zahteva nikakav specifičniji pristup. Iz prvog proizlazi da se sociologija porodice formira skoro isključivo kao empirijska disciplina, bez jasno određenog teorijskog stava prema osnovnim pojmovima i problemima (ne samo u nas nego i u svetu),¹ a u nas ostaje sasvim nejasno kakve su implikacije marksističkog pristupa u sociološkom istraživanjima porodice. Drugi prigovor znači da se primenjuju uglavnom neadekvatne metode, pa se postavlja pitanja koliko pomoću njih uopšte saznajemo o predmetu koji istražujemo — a čiju svojevrsnost nismo pret-

¹ Navodimo samo neke osnovne probleme koji nisu teorijski omišljeni i na zadovoljavajući način rešeni: npr. utvrđivanje svojevrsnog karaktera porodice kao društvene grupe u odnosu prema drugim društvenim grupama i globalnom društvu, te specifičnih principa porodične dinamike koji nisu prosta refleksija društvenih procesa; ne postoji zadovoljavajuća tipologija porodičnih oblika, kako onih koji su se istorijski formirali tako i onih koji se u različitim varijetetima pojavljuju u širokom spektru savremenih društava; nije se dovoljno bavilo problemom osobenosti odnosa ličnosti i kolektiva u porodičnoj grupi; nije dat odgovor na pitanje u kojoj meri pojmovi funkcije, uloge, distribucije autoriteta i sl. — prenetih iz funkcionalističke sociologije iz globalnog društvenog sistema na »porodični sistem« — imaju značaja za razumevanje porodičnog života i odnosa, ili oni samo nešto znače sociologu koji ih primenjuje, i sl. Sve su to još uvek otvorena pitanja i, što je najvažnije, ne uočava se velika zainteresovanost u sociologiji porodice da se ona rešavaju.

postavili i definisali, ili nam saznanja do kojih dolazimo daju krivu sliku i skup parcijalnih podataka, što nas može dovesti do potpuno pogrešnih zaključaka.²

Prvi je, dakle, zadatak da se odredi teorijsko stanovište i jasno definiše porodicu kao osnovni predmet istraživanja u sociologiji porodice. To se može ukratko učiniti i u ovom radu, kako se ne bih i sama oglašila o prigovore koje sam prethodno učinila.

Najkraće rečeno, to stanovište bi se moglo odrediti kao istorijsko i humanističko, što označava da se i porodica mora posmatrati u odnosu prema društveno-istorijskoj situaciji u kojoj se proučava (što se i te kako reflektuje na unutrašnje porodične odnose, te njihova interpretacija može biti adekvatna samo kada se formuliše u toj istorijskoj relaciji), i kao sastavni deo određenog društveno-kulturnog sistema iz kojega crpi uslove za svoje postojanje i u kojima modifikuje svoje odnose, ponašanja, vrednosti.³ Istovremeno, cilj i zadatak sociologije porodice nije samo da empirijski utvrdi i klasifikuje vrste porodične strukture i odnosa, nego da prouči i kako svaki od njih deluje na članove porodice, na njihovo ljudsko sazrevanje ili otuđenje, kao i to kakve mogućnosti krije u sebi porodica kao svojevrsna zajednica za autentičnije življenje čoveka.⁴ Drugim rečima, moj se pristup može definisati u protivstavu funkcionalizmu, tj. neprihvatanjem da se porodica tretira kao jedan uži »sistem« u funkciji globalnoga društvenog sistema, jer se time zapostavljaju svi oni elementi koji porodicu čine celijom ljudskog društvenog postojanja, »kojoj dugujemo čovečnost« (M. Mead). Takav pristup polazi od pretpostavke da se porodica mora posmatrati kao deo klasne strukture društva. Budući da su sva savremena društva klasno diferencirana, i na porodicu se moraju primeniti kriterijumi klasne diferencijacije. To znači da se mora ustanoviti kojoj klasi porodica pripada da bi se moglo pokazati kako se klasna struktura reflektuje kroz porodicu i kako se u njoj reprodukuje.

No porodica se ne može objašnjavati po analogiji sa društvenim sistemom, jer njezina struktura nije analogna strukturi globalnog društva (klase, podela rada, distribucija uloga, distribucija autoriteta i moći — to su termini koji se često nekritički prenose pri objašnjenju strukture porodice). Stoga se porodica

² Najbolji primer koji ukazuje na ovu vrstu opasnosti jest dosta rašireno shvatanje u sociologiji porodice da u razvijenim industrijskim društvima prevladuje savremeni, demokratski tip porodice. To se zaključivalo na osnovi veoma parcijalnih istraživačkih rezultata, a najviše iz podataka dobijenih o takozvanoj distribuciji uloga (što se često zamenjivalo poslovima koji se obavljaju u domaćinstvu), a o čemu se sudilo na osnovi stavova supružnika prema ponuđenim modelima distribucije uloga i autoriteta; pri tom najčešće nisu dovođeni u vezu stavovi i aktualno ponašanje, niti se pribavljalo mišljenje i drugih članova porodice, na primer dece, da bi se obezbedili izvesni korektivi za interpretaciju stavova. Zaključci izvedeni iz tako parcijalnih podataka nužno su bili dovođeni u pitanje u samoj praksi ponašanja, i pokazalo se da ti »demokratski orijentisani« supružnici (na primjer u SAD) još uvek uporno brane svoja muška prava na dominaciju u svim najvažnijim oblastima društvenog života. Snažni i dosta agresivni pokreti za žensku emancipaciju su sigurna potvrda za to, kao i postojeća diskriminacija žene u pogledu posla koji može da obavlja i nagrade koju za svoj rad dobija. (Vidi A. Myrdal, V. Klein: *Women's Two Roles*; Fogarty and Rappoport: *Sex, Career and Family*.) I masovne studentske demonstracije u kojima su se sinovi i kćeri našli protiv roditelja i obratno, dovode u sumnju zaključak o prevladjujem demokratskom tipu porodice u savremenim društvima, koja su još uvek klasna i eksploatorska. Ovu sumnju su izrazili i poznati savremeni mislioci i sociolozi (na primer Horkheimer, M.: »Authoritarianism and the Family Today« u knjizi R. N. Anshen, (ed): *The Family, its Function and Destiny*, New York, Harper and Brothers, 1949; zatim, Lupri, E.: »Gesellschaftliche Differenzierung und familiale Autorität« u knjizi *Soziologie der Familie*, ed. Luschen et Lupri, Oplanden, Westdeutscher Verlag, 1970; Bettelheim, B.: »The Problem of Generations« u knjizi Erickson, E. (ed): *Youth: Change and Challenge*, New York, Basic Books Publ., 1963, i dr.)

³ Ako se takvo stanovište primeni, ne možemo pasti u grešku da zaključimo da istorijski kontekst jednog autokratskog globalnog društva nije relevantan i za tip porodičnih odnosa i »distribuciju uloga i autoriteta«. Zato je nužno usvojiti zaključak da treba proveriti konstataciju o demokratskom tipu porodice kao prevladjujećem, kao što je i napred naglašeno.

⁴ O ovome raspravljam opširno u knjizi *Porodica kao ljudska zajednica, Elementi i problemi sociologije porodice* (rukopis pripremljen za štampu).

ne može tretirati kao sistem s odgovarajućim podsistemima; no se ona kao svojevrsna društvena grupa ne može izjednačavati ni sa drugim »primarnim« grupama, jer se i od njih razlikuje kako po svom sastavu (srodnički odnos, a ne odnos formalno ustanovljen po teritorijalnom ili političko-administrativnom principu) tako i po vezama na kojima počiva (intimna i emocionalna povezanost a ne racionalno udruživanje).

Sušтина porodične grupe jest u tome što je ona istovremeno i jedinica društva i osnovna ćelija ljudske humanizacije, tj. *zajednica ličnosti*, te se porodica ne može proučavati samo strukturalno i funkcionalno kao društvena ustanova, već i sa stanovišta funkcija koje vrši u odnosu na ličnosti svojih članova. Stoga proučavanje porodice mora biti dvodimenzionalno: predmet ispitivanja je porodica kao kolektivitet, kao strukturalna celina odnosa koji se u njoj formiraju, ali se istovremeno mora ispitivati i kao zajednica kojoj pripadaju njezini članovi na mnogo intimniji način nego što je to slučaj s drugim društvenim grupama (integralan pristup porodici morao bi u sebi sjedinjavati oba ova aspekta). Jer proučavanje ličnosti u porodici važno je i za objašnjenje same porodične grupe, budući da je porodica najmanje institucionalizovana grupa i da njeno funkcionisanje ne zavisi samo od spoljašnjih činilaca društvene strukture, već u značajnoj meri i od karakteristika pojedinaca u porodici.

Iz tih razloga porodična zajednica deluje uvek kao *celina* i u odnosu na društveni sistem i prema svojim članovima, jer ona nije jedna specijalizovana ustanova sa određenim zadatkom u društvenoj podeli rada u kojoj članovi učestvuju samo putem delimične uloge koju vrše, već je živa celina društvenih i personalnih odnosa, u kojoj individue žive kao pripadnici intimne zajednice, identifikujući se sa njom preko ličnosti roditelja ili drugih članova, a ne preko parcijalizovanih uloga, funkcija ili položaja koje u njoj imaju.

Dakle, pojmovi kolektivitet, grupna i individualna interakcija, autoritet, podela rada, integritet i sl. nemaju ista značenja u porodici kao što ih imaju u drugim društvenim grupama ili globalnom društvu. Ako se za bilo koju ljudsku grupu može reći da nije *zbir* pojedinačnih članova, već *zajedništvo* u kojem se ne gubi individualitet i ne potiru personalne potrebe, to je slučaj sa porodicom koja ispunjava svoje ciljeve samo ako je u funkciji potreba svojih članova i ako podstiče razvoj njihove ličnosti. Stoga se problem ličnosti u porodici ne može razmatrati samo onda ako se istraživač opredeli za mikro-aspekt ili što je najčešće slučaj, za ispitivanje dezorganizacije porodice i za probleme socijalne patologije, jer je *okrenutost prema ličnostima* bitna karakteristika porodice (suprotno sociologističkoj interpretaciji po kojoj je porodica prevashodno transmisija društvenih zahteva i vrednosti). (To ne znači da porodica nije posrednik između društva i individua, ali je njen osnovni zadatak razvijanje ličnosti deteta, a ne primarno održavanje društvene ravnoteže.)

Stoga u istraživanju porodice i porodičnih promena mehanička primena metodskih postupaka kojima se ispituju druge društvene grupe, a posebno onih inspirisanih funkcionalističkom orijentacijom, sprečava istraživača da odgovori naučnim zahtevima, koji — ako ih formulišemo u negativnom obliku — određuju da se ne sme zaključivati po analogiji: društveni sistem — »porodični sistem«, i na osnovi toga zamenjivati pojmove i pojave koje se proučavaju; nadalje, oni određuju da se ne sme zamenjivati celina — porodična zajednica kao složeni splet odnosa i to ne samo racionalnih već i emocionalnih — delovima koji se veštački istržu iz celine (kada se kao »jedinice istraživa-

nja« uzimaju distribucija uloga, autoriteta, budžet vremena, slobodno vreme i sl.); da se ne može konkretna životna situacija zamenjivati modelima koji se ne koriste samo kao sredstvo analize već i kao okviri u koje se ukalupljaju istraživački rezultati (najbolji su primer standardizovani upitnici koji u nekoliko modaliteta hoće da zatvore sve konkretnosti i specifičnosti životnih situacija); i najzad, da se jedna intimna zajednica ne može iskazivati sredstvima koja nužno pretpostavljaju depersonalizaciju pojava koje se ispituju (tu spadaju sva sredstva statističke analize koja postaju problem kada se analiza na njima i završava).⁵

Budući da je porodica takva društvena grupa koja se zasniva na neposrednim i ličnim odnosima između članova koji nikad ne mogu biti institucionalizovani u pravom smislu (zato ne postoje škole »učenje uloga« u porodici), to je osećanje pripadnosti (a ne povezanost članova pravilima »igranja uloga«) onaj integracioni činilac koji se ne može proučiti i ustanoviti ako se porodici pristupa isključivo institucionalno i bezlično. Isto tako, pošto uloge članova porodice ne zavise u prvom redu od institucionalizovanog sistema distribucije uloga, već upravo raspodela uloga zavisi od karaktera i karakteristika ličnosti porodice, biće prihvaćen onaj »sistem uloga« koji nametnu najvažnije ličnosti u porodici, u skladu sa svojim karakterom i osobinama drugih članova porodice. Iz mnogih antropoloških istraživanja poznato je da je distribucija uloga prema polu i generacijama u porodici samo delimično određena ovim opštim antropološkim činionicima, pošto na nju snažno deluju i kulturni i personalni činiooci. Stoga je karakter članova porodice značajan činilac porodičnih odnosa, što se ne sme zanemariti u ispitivanjima porodice, suprotno koncepciji o »institucionalizovanoj distribuciji porodičnih uloga« koja zanemaruje i kulturne i personalne činioce. I još nešto što se često prilikom analize zaboravlja: porodica je jedina društvena grupa za kojom svaki čovek oseća potrebu — i dete i odrasli pojedinci. Dakle, porodica nije neka specijalizovana grupa koja je važna samo za određeni deo populacije, već je od važnosti za *sve članove društva*. Iz tih razloga probleme u svojoj porodici čovek doživljava na drugačiji način nego što doživljava druge društvene probleme u kojima ne mora biti angažovan i sa kojima ne mora saosećati (samim tim, faktor zadovoljstvo odnosno nezadovoljstvo zbog uspeha ili neuspeha u porodičnom životu — biće stalno prisutna komponenta porodične situacije, što mora biti u vidokugu istraživača).

Na kraju razmatranja o svojevrsnosti porodične zajednice i nemogućnosti da je zamenimo za druge, moglo bi se zaključiti da u porodici važe neki drugi zahtevi i principi nego što su oni uobičajeno prihvaćeni u drugim društvenim grupama i globalnom društvu; naime, porodica živi na osnovi principa potpune participacije članova porodice u životu i problemima porodice, saradnje i solidarnosti, kao i njihove emocionalne povezanosti, iz koje se razvija osećanje pripadanje *svojoj* zajednici.

Na svom današnjem stepenu razvitka sociologija je mnogo primerenija za ispitivanje institucija i sistema, depersonalizovanih struktura i spoljašnjih aspekta društvenog života. Ona je dosada razvila veoma male mogućnosti da, shodno Marxovom zahtevu, prodre u »konkretno opšte«, tj. da dospe do samog sadržaja i suštine ljudskog života, pa se stoga može mnogo lakše primeniti u ispitivanju sistema nego zajednica. Drugim rečima, sociologija je

⁵ O tome ću kasnije više govoriti, jer to smatram osnovnim problemom u ispitivanju porodičnog života i njegove dinamike.

dana mnogo više u stanju da dade obaveštenja o *populaciji* (statističkoj masi) i njenim distribucijama u mnogovrsne kategorije, nego što može da bude *nauka o ljudima i njihovom načinu života*.

Na primerima ispitivanja porodice mogu se otkriti sva ograničenja naj-rasprostranjenijih socioloških postupaka, kojima se u saznavanju društvenih pojava i procesa dolazi do pola puta.

2.

U sociologiji još nisu rešeni neki važni metodološki problemi, kao što su npr. kako istovremeno zadovoljiti zahtev za integralnim pristupom (čijom se upotrebom može obezbediti da se porodični život ne shematizuje i jednostavno ne iskrivljuje, te da ga ne zamenimo veštački konstruisanim modelima) i zahtev za uočavanjem tendencija, korelacija i slično, što pretpostavlja apstrahovanje konkretnih situacija i izražavanja upravo onoga što nadilazi individualni slučaj. Drugi, ne manje značajan i težak metodološki problem, jest kako dovesti u vezu elemente porodičnog života e da bi se proverilo postojanje i vrsta veza između njih, što zahteva izdvajanje određenih elemenata i njihovo međusobno ukrštanje (na primer, pri posmatranju veze između školske spremne roditelja i njihovog zanimanja sa definisanim ciljevima socijalizacije — može se ukrstiti nekoliko elemenata), a da se pri tom ne prekinu druge važne veze koje smo u datom momentu zanemarili (roditelji određenog obrazovanja i zanimanja su stari ili mladi, imaju jedno ili više dece, žive u užoj ili u široj porodici, imaju različita shvatanja o društvu u kojem žive itd. — što s još mnogo drugih karakteristika gradi jedan splet karakterističnog sindroma, iz kojeg istraživač izdvaja samo nekoliko elemenata i time razgrađuje specifičnost datoga spleta). Metodski postupci koji se najčešće primenjuju u sociologiji i koji su metodološki razvijeni, ne omogućuju nam da istovremeno izrazimo i svojevrsnu celovitost pojave i način na koji se u njoj međusobno povezuju pojedini elementi sačuvavši kontekst celine, a da se pri tom izrazi i jedna opštija tendencija.

Kada se sociološkom analizom parcijalizuje jedna konkretna celina — u kojoj svaki element ima specifične karakteristike tek u kontekstu te celine — i rastavi na niz za sebe posmatranih aspekata (delova), dobijamo *statističke skupine* koje se grade prema statističkim zakonima, ali se ovi ne podudaraju sa oblicima i tendencijama u realnom društvenom životu. Statističke skupine »domaćinstva sa n ha zemlje«, ili »porodica sa 4 člana«, ili »porodice nekvalifikovanih seljaka-industrijskih radnika« — veštačka su grupisanja koja se stvaraju na osnovi toga što se izdvaja jedan element porodične celine i na njemu gradi skup jedinica koje, osim toga zajedničkog elemenata, mogu po svim drugim karakteristikama biti sasvim različite.

Problem je u tome, kako vršiti statističku analizu a pri tom ne razbiti celinu jedne pojave — u ovom slučaju porodice. Čak i kada se u sociološkoj analizi ne zaborave sve ove ograničenosti statističkog opisa, i kada se sociološka analiza ne svede isključivo na statističku analizu, ipak se u sociološkom postupku ne može sasvim izbeći zamenjivanje realnih životnih situacija statističkim skupinama, naročito kada se radi sa velikim masama, pretvarajući izdvojena obeležja (ili u boljem slučaju nekoliko međusobno povezanih obeležja, ali ipak istrgnutih iz konteksta žive celine) u »sociološke činioce« koji »uslovljavaju« određene pojave. Na primer, ako ispitujemo problem samoreprodukcije slojeva i hoćemo da utvrdimo činioce koji proizvode tu pojavu

u poljoprivrednim domaćinstvima, izvršićemo ukrštanje veličine poseda, broja članova, aspiracije roditelja i zanimanja u drugoj generaciji i sl. Dakle, uzećemo neke objektivne karakteristike domaćinstva i one koje su subjektivne prirode i dobićemo izvesne korelacije između veličine domaćinstva sa brojem dece koja se školuju (ili ne nastavljaju školovanje), te između aspiracije roditelja i izbora zanimanja dece. Pri tom, kada i ustanovimo koja se od tih obeležja javljaju kao delujuć činioci, zaboravljamo da to »dejstvo« posmatrano u sklopu statističkih varijabli nije i ne može biti identično realnom dejstvu koje se pod uticajem specifičnog spleta okolnosti u konkretnim slučajevima može itekako izmeniti. Kada je i najbolje izvedena i ide mnogo dalje od čistog statističkog opisa, kvantitativnom analizom ne možemo otkriti stvarne uslove u kojima porodice donose odluke o školovanju ili prekidi školovanja dece, ne možemo znati koje porodice po cenu velikog napora i odricanja nastoje izbaviti decu mukotrpane »sudbine seljaka«, nasuprot drugima kod kojih deluju jednostavniji ali raznovrsniji motivi.

Drugim rečima, možemo posmatrati niz statističkih skupina da bismo ustanovili koji činioci pokazuju najjače dejstvo u *masi* slučajeva; međutim, tada gubimo porodicu kao svojevrsnu celinu (a na porodicu se u mnogo većoj meri može primeniti ono što važi i za svakog pojedinca — da ima svoju individualnost), pa posmatrajući jedne te iste porodice iz različitih aspekata, dobijamo iluziju da smo uhvatili celinu, a u stvari cepamo živo tkivo složenoga spleta svih tih uzajamno delujućih uslova.⁶

Ova se teškoća u izvesnoj meri (daleko od toga da to bude potpuno rešenje) prevazilazi dopunjavanjem kvantitativne analize kvalitativnom, tako da se svaku porodicu istovremeno posmatra i kao »pojedinačan slučaj« i kao jedinicu uzorka.⁷ No tu se suočavamo sa starom dilemom u metodologiji: ako se opredelimo za metod uzorka, obezbeđujemo ispitivanje većeg broja slučajeva, što osigurava da sa više pouzdanja konstatujemo veze između determinirajućih činilaca i pojava koje ispitujemo; ali što je uzorak veći, manje su mogućnosti da se zadovolje zahtevi kvalitativne analize; i obrnuto, ako prednost damo kvalitativnoj analizi, zadržavamo se na manjem broju slučajeva i *case study*, na metodama biografskog i monografskog proučavanja i sl. koje pružaju mogućnost da bolje proučimo celovitost pojava u njihovoj specifičnosti, ali ograničavaju mogućnost uopštavanja veza koje se uočavaju u pojedinačnim slučajevima, kao i izvođenje zaključaka od opštije vrednosti.

Na tom su terenu ostale podeljene antropologija i sociologija. Prvoj se predbacuje da je uglavnom opisivala pojedinačna društva i kulture, a drugoj, da je društvena istraživanja pretvorila u kvantofreniju i strukturalno-funkcionalnu analizu, u kojoj se samo formalno zadovoljava zahtev za povezivanjem delova (elemenata) sa celinom, budući da se živi totalitet društva zamenjuje strukturom kao modelom, tj. konstruisanom celinom koja — koristeći matematske i kibernetičke principe — povezuje delove i celine.

⁶ Multivarijantna analiza samo delimično rešava ovaj problem, uvodeći umesto jednoga nekoliko elemenata, na taj način omogućavajući da se umesto dvodimenzionalne linije odnosa posmatra više povezanih uslova. No budući da se i ovim postupkom mogu uvesti najviše 4—5 novih elemenata, to je i ovde istraživač taj koji vrši selekciju elemenata koje će posmatrati zajedno, izdvajajući taj nešto složeniji skup iz šireg spleta veza, jer se ni ovim postupkom ne obuhvata totalitet pojave koja se ispituje. (Vidi: Đurić, M.: *Problemi sociološkog metoda*, Beograd, Savremena škola, 1962, str. 222 i 224—5.)

⁷ To znači da će se u toku analize svaki proučavani slučaj posmatrati, a sva zapažanja detaljno beležiti, nastojeći da se uoči sve što je za određene porodice specifično, pa i ono što je ne samo slično već i drugačije nego u drugim porodicama. Zabeleške istraživača u direktnom kontaktu sa ispitivanim članovima i porodicom kao celinom, te opisi na osnovi posmatranja koje istraživač vrši u više navrata (jer se istraživanje ne završava jednom posetom porodici), predstavljaju dragocenu dopunu upitniku ili intervjuu.

Ipak bi se moglo reći da je antropologija mnogo više nego sociologija uspjela da prouči porodicu kao svojevrsnu zajednicu i da nam ostavi obaveštenja koja prevazilaze ograničenosti statističke i institucionalne analize.⁸ Zahvaljujući tome uspevamo da saznamo ne samo kakvo je mesto imala porodica u različitim društvenim sistemima i kulturama, već i kako je determinisala život svojih članova; saznamo dosta o unutrašnjem životu porodica u različitim društvima, o vrsti veza kojima su članovi bili povezani, o mestu žene u porodici u različitim kulturama, o specifičnim odnosima između članova porodice (na primer specifični odnos sina i majke u indijskoj i meksičkoj kulturi), o načinu porodičnog života u različitim slojevima društva, itd. Sve nam to pruža daleko bogatiju i potpuniju sliku o porodičnom životu nego sociološke analize, koje najčešće tabelarno i grafički predstavljaju uočene odnose (matematičkim jezikom) i pružaju veoma bledu sliku o životu članova i porodičnih grupa koji su skriveni iza mnoštva prezentiranih cifara.⁹

Osnovni problem s kojim se istraživač suočava u jednom pokušaju integralnog pristupa (pogotovo ako na takvom problemu ne radi jedan institut sa veoma kvalifikovanim istraživačima i ako ne raspolaze dovoljnim i sigurnim sredstvima za dugoročnija istraživanja) jest nemogućnost da iskoristi bogat materijal koji je sakupio, a koji može da izrazi sve specifičnosti kulturnih i društvenih uslova različitih oblasti u kojima se vrši ispitivanje (pre svega kulturnih specifičnosti i specifičnosti istorijskog nasleđa), kao i specifičnosti različitih oblika porodica. (Naša zemlja obiluje tom dvostrukom raznolikošću, pa je utoliko ovaj problem akutniji.) Prvi problem je, dakle, kako pretočiti specifične kulturne simbole i izraze (zabeležene verno jezikom kojim se govori u datim porodicama, a ne jezikom istraživača, tj. ukalupljen u unapred konstruisane modalitete odgovora; misli se na lokalne izraze, na prihvaćeni stil mišljenja i izražavanja) u zaključke koji će imati opštiju važnost i koji su nezavisni od kulturnih specifičnosti. Drugi problem je — kako lične situacije izraziti bezličnim modalitetom (što naročito važi kada se primenjuju skale), koji omogućuju da se »izmeri« pojava, ali dovode u pitanje samu mogućnost utvrđivanja njezinog sadržaja.¹⁰

⁸ Ima više antropoloških istraživanja koja obogaćuju rezultate socioloških analiza porodice. Navješću samo neka: Levy-Strauss, C.: *Les structures élémentaires de la Parenté*; Malinowski, B.: *Sexs i represija u primitivnom društvu*; Mead, M.: *Spol i temperament u tri primitivna društva*, i *Coming of Age in Samoa*; Murdock, G. P.: *Social Structure, i Culture and Society*; Stephnes, W. N.: *The Family in Cross-Cultural Perspective*; Westermarck, E.: *The History of Marriage*; White, L.: *The Evolution of Culture*, i dr.

⁹ Najpotpunija sociološka analiza jednog značajnog problema sociologije porodice — tj. položaj žene u savremenom društvu i odnos polova, data je u knjizi Myrdal, A. — Klein, V.: *Two Women's Roles*. No i ova analiza pati od pomenutih slabosti, jer sve bogastvo prezentiranih podataka ne može da sakrije činjenicu da se i tu radi sa statističkim skupinama, a ne realnim društvenim kategorijama. Naime, žena je izvučena iz svoje porodice i posmatrana kao jedna nepostojeća skupina u realnosti — kao »žensko stanovništvo« koje se klasifikuje u kategorije »zaposlenih«, »nezaposlenih«, »sa najnižim dohoci-ma« ili »sa višim dohoci-ma«, itd.; dalje se te kategorije raščlanjuju na: skupine zaposlenih, odnosno nezaposlenih prema broju radnih sati u danu, ili na one koje imaju karijeru i koje je nemaju i sl. — a ostaje pitanje koje se ne može zanemariti: da li su to sve stvarno slučajevi jedne iste društvene kategorije. Jer na primer, da li je broj radnih sati jedne žene-naučnika i profesora univerziteta ista sociološka činjenica kao i broj sati jedne nekvalifikovane radnice. Niz takvih pitanja ostaje bez odgovora u analizi ove vrste, koja se oslanja isključivo na statistički opis.

¹⁰ Recimo, ispitujemo zadovoljstvo brakom, ili zadovoljstvo roditelja decom i rezultate predstavljamo na skali modalitetima: potpuno, delimično, nikako, ili sl. Na taj se način jedan svojevrsan doživljaj — koji se bez onoga što predstavlja njegov sadržaj ne može uopšte tretirati kao saznanata pojava — potpuno formalizuje, a različita se značenja neopravdano nivelišu. Tako jedni mogu biti zadovoljni zato što se ne svađaju, drugi zato što se vrlo dobro slažu (da li su to identični odgovori?), treći zato što imaju decu, a četvrti zato što im porodica predstavlja utočište i pruža osećanje sigurnosti, itd. Sve to izraženo samo merom zadovoljstva znači da je izvan posmatranja i analize ostalo upravo ono što je pravi smisao odgovara; zato u sociološkim istraživanjima često dolazimo samo prividno do nekih saznanja.

Zbog svih tih nerešenih a bitnih problema teorijsko-metodološkog pristupa, sociološko istraživanje ostaje nemoćno u proučavanju i praćenju celovitosti pojava u onoj konstelaciji njihovih elemenata koju je konstruisao sam život a ne istraživač. Najkraće rečeno, ostaje problem kako da proučimo strukturu porodica koje ispituujemo istovremeno *sa* ili, bolje reći, *u* odnosima koji se javljaju u datim životnim okolnostima u kojima egzistira porodica, uzimajući u obzir uticaj karakternih osobina njihovih članova, što je takođe značajan činilac. To jest, problem je kako da se izbegne da se celina ne razbije na nekoliko odvojenih istraživačkih aspekata — problema, čime se ne samo ikada njihova prirodna veza i međudejstvo već i dovodi u pitanje mogućnost saznavanja njihove suštine i ostaje samo na konstatovanju pojavnog, a da to ne bude pojedinačan monografski ili biografski pristup.

Kada je reč o istraživanju porodice — mada ne samo porodice — ozbiljno se može dovesti u pitanje valjanost izvesnih kategorija kojima se služi sociološka analiza da bi predstavila ono što tretira kao opšte, a što se pokazuje kao kvaziopšte. Takva je statistička kategorija *prosečnih* veličina, koja se veoma mnogo upotrebljava, a po mom mišljenju je neupotrebljiva u istraživanju porodice, jer u porodici nema prosečne životne situacije. (Sa nešto više opravdanja može se govoriti o prosečnim uslovima i prilikama u preduzeću i profesionalnoj organizaciji.) Svaka ljudska situacija, pogotovo u jednoj ovakvoj intimnoj grupi, je *životna drama*, životni doživljaj određenoga spleta okolnosti, uslova i načina života, te je tu prosek ne samo nepostojeća već i vulgariзовано reducirana realnost na neki zajednički imenitelj, koji u različitim životnim prilikama može imati sasvim različito značenje.¹¹

Na primerima rezultata do kojih se najčešće dolazi sociološkom analizom, pokazaću kako svako uopštavanje koje zanemaruje specifičnosti konkretnih pojava i oblika — a koje se zasniva na poravnavanju i svođenju na prosečne veličine — daje sasvim drugačije rezultate nego što su oni koji se dobijaju kada se uzmu u obzir specifičnosti pojava i realne razlike među njima, koje nisu zanemarljive i kada se porodica posmatra kao svojevrsna celina, što nužno zahteva analizu svakoga pojedinačnog slučaja.

3.

Poslužiću se rezultatima kojima se (često nedovoljno kritički) služimo pri različitim analizama promena koje se događaju u jugoslovenskoj porodici.¹² Uzmimo na primer pokazatelj o rasprostranjenosti nuklearnih porodica u jugoslovenskom društvu, što je jedna od značajnih indikacija razvijenosti savremenog oblika porodice. Prema statističkim izvorima, takav oblik porodice

¹¹ Što nam kazuje prosečan prihod po članu porodice u različitim slojevima stanovništva (pogotovo ako se on izražava po granama delatnosti, gde su zajedno svrstani i inženjeri i nekvalifikovani radnici), kada su rasponi realnih dohodaka veliki, pa se visokim dohocima potiru oni najniži i iskrivljuju stvarnu sliku životnih uslova određenoga broja porodica koje imaju najniži prihod, mi u jednu kategoriju svrstavamo različite životne situacije: jedna je situacija ako dva penzionera u podmaklim godinama imaju prihod od 200 dinara po članu, a sasvim je drugačija ako je to slučaj sa porodicom koja ima decu koju školuje; za razumevanje realne situacije, u ovom slučaju je veoma važno i to gde porodica živi, budući da isti prihod u selu, u malom gradu i u velegradu ima dosta različitu vrednost.

¹² Treba naglasiti da je i pojam »jugoslovenska porodica« jedna veštačka konstrukcija, koja je dosta problematična s obzirom na velike razlike koje postoje između pojedinih delova Jugoslavije u ekonomskom i kulturnom pogledu, te između sela, malih gradova i velikih gradova na celom području Jugoslavije, kao i između različitih tipova domaćinstava, kao što su poljoprivredna i mešovita na jednoj strani, i razne vrste nepoljoprivrednih domaćinstava na drugoj.

se javlja u nešto manje od polovine porodica,¹³ tj. i nuklearna i proširena porodica (simbol patrijarhalnoga tipa) javljaju se skoro u istom broju. Neka iskustva iz istraživanja dovode u sumnju realnost ovakvog podatka, koji sugeriše da se odnos prema tradiciji promenio u mnogo značajnijoj meri nego što u stvarnosti jest. Dovoljno je samo podsetiti se da su u ukupnom broju domaćinstava u jugoslavenskom društvu dominantna poljoprivredna i mešovita domaćinstva (56,57% u 1961.), a da preko 60% jugoslavenskog stanovništva još uvek živi u selu, koje nije doživelo radikalnije promene ni u pogledu modernizacije proizvodnje i uslova života ni u pogledu prodiranja socijalističkih odnosa. To nam daje dovoljno razloga da budemo skeptični prema gornjem podatku i onom što on implicira kada su u pitanju porodice; iz njega se inače često izvodi zaključak o bržem procesu promena u jugoslavenskim porodicama nego što on stvarno jest. Istraživanje izvršeno u užoj Srbiji¹⁴ pokazuje da poravnane tipova porodica i zanemarivanje konkretnih društvenih i kulturnih uslova, u kojima porodice žive u jednom opštem pokazatelju koji to sve briše, predstavlja lošu uslugu saznavanju stanja i procesa u različitim društvenim pojavama u nas. Iako se i ovim istraživanjem opštim pokazateljem dobija prividan utisak da su nuklearne porodice čak dominantan oblik strukture porodice na ovom području (kada se posmatra ukupni rezultat, proširene se porodice javljaju samo u 36,40% slučajeva), raščlanjivanjem toga uopštenog podatka na realnije oblike egzistencije porodice, u kojima se pokazuju oštre razlike između seoskih i gradskih porodica, slika se značajno menja. Podatak da su proširene porodice prisutne u poljoprivrednom tipu domaćinstva u 62,25% slučajeva, a u mešovitim još i više — u 64,23%, ukazuje na vrlo jasnu granicu između seoskih porodica i gradskih, nepoljoprivrednih, u kojima je nuklearni tip doista prevladajući, jer se prošireni oblik javlja samo u 7,17% slučajeva,¹⁵ ovaj se podatak nikako ne smije zanemariti. Kada se ova pojava posmatra još konkretnije, po naseljima u kojima je vršeno ispitivanje, uočava se značaj društveno-kulturnih prilika sredine; naime, javljaju se veće razlike u rasprostranjenosti proširenih oblika porodice između sela na različitim nivou. Na primer, u zaostalijem selu na jugu Srbije ovaj je oblik rašireniji za 10% nego u selu u neposrednoj blizini grada koje se može tretirati kao gradsko predgrađe, a u seoskom naselju koje već dobija oblike varošice i koje je s obližnjim gradom povezano ne samo dobrim putem nego i velikim učešćem svojih stanovnika u industriji, zastupljenost proširenih oblika porodice još više opada — padajući ispod proseka za ova naselja — 46,11%.

Takođe je problematičan i drugi važan podatak s kojim se mnogo operiše u analizi promena jugoslavenskih porodica. Naime, to je podatak o prosečnoj veličini porodice, prema kojem jugoslavenska porodica nije daleko od evrop-

¹³ Taj se pokazatelj odnosi na stanje u 1961. godini. (Vidi *Statistički bilten SZS*, br. 558, Beograd, SZS, 1969, str. 42.)

¹⁴ Sociološki Institut u Beogradu je izvršio istraživanje u okviru projekta *Promene u strukturi i funkcijama porodice u Srbiji*, obuhvativši samo uže područje (sva 4 demografska reiona) u periodu od 15. XII 1969. do 15. XI 1971. Istraživanjem je obuhvaćeno 12 naselja (4 sela, 4 mešovita naselja i 4 grada) izabranih na osnovi statističkih pokazatelja i preliminarne analize, uzimajući za kriterijum razvijenost, odnosno zaostalost naselja. Ispitano je 1248 domaćinstava sa 5203 člana (istraživanjem je rukovodio autor ovoga članka). Analiza rezultata je u toku, ali zasad samo delomično, zbog neobjasnijovog prekida finansiranja, iako je istraživanje planirano na 10 godina i kao takvo bilo 5 godina finansirano. Međutim, do sada obrađeni podaci mogu da ukažu na neke neophodne korekcije opštih jugoslovenskih podataka.

¹⁵ Ovaj snažniji uticaj karakteristika nepoljoprivrednih domaćinstava što se iskazuje u promenjenom ukupnom rezultatu, dolazi otud što uzorak nije biran tako da zastupi tri tipa domaćinstva proporcionalno njihovoj rasprostranjenosti, već je namerno izabran veći procenat nepoljoprivrednih domaćinstava (koja su najheterogenija), tako da je veći broj trebao da omogući uočavanje razlike npr. između radničkih porodica i porodica rukovodećeg osoblja, i sl.

skog procesa (sa 3,99 članova u 1961). No čak kada i prosečan broj članova raščlanimo prema tipovima domaćinstava (za poljoprivredna domaćinstva prosečan broj je bio 4,5 a za mešovita 4,9), postavlja se pitanje da li on pokazuje pravu sliku pošto neka istraživanja ukazuju na velika odstupanja od opštih statističkih podataka. (Na primer, prema jednom izvoru,¹⁶ u poljoprivrednim je domaćinstvima 1968. g. prosečan broj članova bio 4,6 a u mešovitim 5,5; u isto vreme je na Kosovu u prvoj grupi domaćinstava prosečan broj bio 7,3, a u drugoj 8,4.) Prema podacima iz pomenutog istraživanja u užoj Srbiji takođe se vidi da su domaćinstva veća nego što prikazuju opšti statistički podaci; kada se stanje izražava u prosecima, onda se dobija sličan rezultat: za poljoprivredna domaćinstva prosek je 4,6 a za mešovita 4,8; no kada se posmatra distribucija domaćinstava prema broju članova, pokazuje se da poljoprivrednih domaćinstava sa preko 5 članova ima 53%, a da je takvih mešovitih domaćinstava 58%, dok je samo u nepoljoprivrednim porodicama učešće porodica sa većim brojem članova malo — 11% sa preko 5 članova, a sa 7 i više članova odnos postotaka u ova tri tipa jest 13 : 14 : 1. To dalje konkretizovano prema naseljima ukazuje na činjenicu da razvijenost kraja u kojemu porodice žive vrši snažan uticaj. Tako npr. u veoma zabačenom planinskom selu uže Srbije 35% domaćinstava ima preko 7 članova, dok se takvi slučajevi u već pomenutom selu u neposrednoj blizini grada javljaju samo u 1%. U tri od četiri ispitivana seoska naselja prosek članova je znatno veći od ukupnog proseka za ta naselja — 5,3 : 5,9 : 6,5, a samo u jednom je ispod ukupnog proseka — 3,7, što dosta menja i opštu sliku. U mešovitim naseljima situacija je ujednačenija, pa je i ukupan prosek bliži realnoj slici — javlja se ovim redom: 4,6 : 4,9 : 5,0 : 5,6. No ovako konkretizovanim posmatranjem mogao bi se dovesti u pitanje već formirani zaključak, tj. da li su mešovita domaćinstva doista veća od poljoprivrednih? Međutim, sva ova konkretizacija nam još uvek ne pruža objašnjenje, na primer zašto se dva relativno slična mešovita naselja ponašaju dosta različito u pogledu veličine domaćinstava (u rasponu od proseka 4,6 do 5,6), ili pod kojim sve uticajima dolazi do velikih varijacija u veličini domaćinstava u jednom istom naselju. Sva ta pitanja ostaju skrivena iza ovih brojki koje, kao što smo videli, mogu da pruže različite slike u zavisnosti od toga u kojoj se meri uopštavanjem potiru sve specifičnosti varijeteta (i to uopštavanjem koje se izražava čisto matematski), ili se uzimaju u razmatranje konkretizovaniji rezultati.

Već samo ova ilustracija pokazuje koliko je jedan od najrasprostranjenijih postupaka u sociološkim analizama problematičan ako hoćemo da dođemo do saznanja o realnosti a ne o shematizovanim veličinama koje zanemaruju sve raznolikosti, brojnost varijeteta, specifičnost sredina, sadržaje ispitivanih pojava, itd.

Stvar je naročito složena ako ne ispitujemo objektivno merljive veličine, kao što su npr. elementi strukture porodice. Ako je predmet ispitivanja vrednosni sistem, susrećemo se sa nepremostivim teškoćama. Ukazaću samo

¹⁶ Puljiz, V.: »Part-Time Farms in the Socio-Economic Structure of Yugoslav Rural Areas« u knjizi *The Yugoslav Village*, Zagreb, Department of Rural Sociology, 1972, p. 137. Sklona sam da više poverujem navedenim podacima nego opštoj statistici, naročito na primeru Kosova. I iz drugih izvora koji su mi poznati (dva diplomatska rada — o porodici u Prištini i o zadružnom obliku porodice u užoj Metohiji — koja su u toku na Katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, teško je poverovati u validnost opšteg podatka prema kojem je prosečan broj članova u toj oblasti 1971. godine bio 6,32; jer i u Prištini su najbrojnije porodice sa 7 i više članova, a u užoj Metohiji ima 178 domaćinstava sa preko 30 članova, od čega je 10 sa više od 50 članova, a 1 sa 86 i 1 sa 90 članova. (Podatke prikupio student sociologije Đerđ Rapi.)

na neke elemente koji se moraju nužno posmatrati zajedno kako bismo mogli smisaono interpretirati sistem vrednosti usvojen u određenim porodicama. To su pre svega starost članova i generacijske starosne razlike, obrazovanje i zanimanje te razlike u tom pogledu među članovima porodice, socijalno poreklo najstarijih članova i društveno-kulturna sredina iz koje su došli (ili u kojoj žive) te da li se bitnije razlikuje od sredine u kojoj sada živi porodica, društveni položaj članova porodice i klasa-sloj (kojoj pripadaju i ima li u tome bitnije razlike među članovima (budući da u tom pogledu društvena pokretljivost u modernom društvu može da dovede do raskoraka između roditelja i dece), političko opredeljenje i društveno angažovanje članova porodice i otvorenost prema društvenoj sredini, itd. No ovim sigurno još nije iscrpljena lista značajnih uslova pod kojima se formira određeni sistem vrednosti, odnosno koji dovode do sukoba vrednosti u porodici. Nijednim poznatim sociološkim postupkom se ne mogu obuhvatiti svi ovi uslovi zajedno. Zato smo prinuđeni da ih posmatramo u ograničenom sklopu veza, pri čemu možda ispustivši neke, lišavamo se baš onih najvažnijih koje u datim okolnostima vrše presudno dejstvo. Pa čak i kada bismo mogli da ih sve zajedno stavimo pod lupu sociološke analize, i tada bismo bili prisiljeni da prethodno izvršimo shematizaciju svakog u niz kategorija, pa tek tada da ih povezujemo sa shematizovanim kategorijama drugih uslova, dok je vrednosni sistem u jednoj porodici rezultanta specifičnog spleta svih ovih uslova. Drugim rečima, gubimo u svakom slučaju celinu porodičnih odnosa i nismo u stanju da upoređujemo porodice kao celine, već samo njezine određene delove i aspekte. Ili ako proučavamo aspiracije roditelja u pogledu zanimanja njihove dece, najčešće se zadovoljavamo da konstatujemo izvesne stereotipe, kao na primer da će roditelji-poljoprivrednici želeći da im deca budu radnici ili zanatlije a ne poljoprivrednici, roditelji-radnici želeće da im deca završe srednje i više škole da ne bi bili radnici, dok će roditelji-stručnjaci i intelektualci želeći da im deca postanu isto što i oni, ne ulazeći dublje u proveravanje da li taj stereotip doista važi (npr. u našem istraživanju u užoj Srbiji on nije potvrđen, jer su aspiracije poljoprivrednika bile veće od radnika), ili pod kojim se složenim uticajima formiraju njihove aspiracije (u što se uključuju ne samo objektivne okolnosti već i shvatanja o položaju sopstvenog sloja, o perspektivama drugih slojeva i profesija, zadovoljstvo ili nezadovoljstvo sopstvenim položajem i sl.). A kada hoćemo da odgovorimo na pitanje koji činioci naj snažnije utiču da se određene aspiracije roditelja ostvare ili ne ostvare, skloni smo da pre svega uzimamo u obzir materijalne uslove (a ako su roditelji poljoprivrednici, onda veličinu poseda). Koliko je izdvajanje jedne vrste činilaca iz spleta drugih problematično, na primer, kada je u pitanju proučavanje mogućnosti za ostvarenje određenih aspiracija, može se videti pri proučavanju raznovrsnosti značenja što ih imaju isti činioci u različitim kontekstima. U jednom kontekstu sama činjenica da domaćinstvo ima velik posed a malo članova, može biti presudan činilac koji će se pojaviti kao prepreka da dete nastavi školovanje, pogotovo ako se porodica drži tradicionalnoga shvatanja da »očevinu« mora očuvati i nastaviti tradiciju predaka. A ako uz to postoje i objektivne prepreke — npr. velika udaljenost škola srednjeg stupnja i sl., ovaj će splet uslova delovati negativno na društvenu pokretljivost. Međutim, u drugom kontekstu taj isti činilac — veličina poseda — može da dobije pozitivno značenje, na primer ako tradicionalno shvatanje nije jako izraženo, ili ako

su i sami roditelji nezadovoljni svojim položajem seljaka i ako su otvoreniji prema modernom društvu — u tom slučaju se veliki posed može javiti kao povoljan uslov za društvenu pokretljivost, jer se zemlja može prodavati da bi se deca školovala. Ovo pokazuje kako tek u kontekstu celine možemo razumeti i dejstvo pojedinačnog uslova, ako hoćemo da sociološkom analizom otkrijemo postojeće uslove, a ne da im nametnemo našu interpretaciju.

Kvalitativna analiza je bliža plastičnosti što je pruža slika (fotografija) koja »hvata« sve elemente zajedno i jasno ističe celinu. Takva plastičnost je neophodna ako ne želimo da zanemarimo da dve pojave (koje imaju niz zajedničkih karakteristika) ne moraju značiti isto zbog nekih bitnih razlika koje postaju nevidljive u postupcima sociološke analize. Uzmimo kao primer dve porodice koje će biti svrstane u iste kategorije, jer imaju niz zajedničkih obeležja: isti tip domaćinstva, isti sastav porodice, istog su ili sličnog obima, sa istim posedom, itd. Kada analizom slučajeva taj zamišljeni primer proverimo u praksi istraživanja, dolazimo do sledećeg zaključka: obe posmatrane seoske porodice — sa istim strukturalnim obeležjima — imaju jedno-porodična domaćinstva, s istim brojem članova i približno s posedom istoga kvaliteta, starost roditelja im je slična, istog su profesionalnog sastava (tj. poljoprivrednici); obe porodice ne žele da napuste poljoprivredu i obe žele da im deca ne budu poljoprivrednici; u produbljenoj analizi one se prikazuju kao dva sasvim različita slučaja, što se strukturalnom analizom nije moglo ni naslutiti. Naime kada se analizira kontekst odnosa i shvatanja, prva se porodica mnogo više približava modernijem načinu života i demokratskom tipu porodice, dok je druga izrazito patrijarhalno orijentisana. Kako objasniti ove razlike koje očigledno ne nastaju kao rezultat pojedinačno ili zajedno uzetih napred navedenih obeležja, već su proizvod *različitog spleta* tih obeležja i karakternih osobina članova, tj. proizvod su ukrštanja socijalnih, kulturnih i personalnih činilaca. U to nam ne daje uvid niti najprodubljenija sociološka analiza, koja najčešće ostaje u okvirima kvantitativne analize i ispitivanja mase slučajeva.¹⁷

Takvom isključivo strukturalnom i institucionalnom pristupu porodici pogoduje shvatanje prema kojem se porodica može tretirati kao »sistem«, iz kojeg se mogu izdvojiti izvesni »podsistemi« i posmatrati nezavisno od totaliteta porodičnih odnosa i uslova života. To je naročito karakteristično

¹⁷ Naravno što je sociološka analiza kompleksnija i smisaonija (ukoliko se u njoj više proučavaju celine a manje pojedinačni delovi za sebe), ona može dati vrednijih rezultata. Navešću jedan primer koji pokazuje da se napred navedene teškoće sociološke analize mogu uspešno savladati ukoliko se više vodi računa o potrebi jednoga celovitijeg pristupa. To je istraživanje koje je izloženo u knjizi Edhema Dilića: *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1971. Prednosti ovako izvedenog istraživanja su pre svega u tome što u njemu nisu podeljeni pojedinačni problemi koji su analizirani, niti su odvojeni od sredine u kojoj se pojave događaju; nadalje prednost je i u tome što se neprestano oseća dah života, potvrđujući da su u ovom slučaju ljudi koji su bili ispitani bili više saučesnici istraživača nego »zamorčići« ili »jedinice istraživanja«. Mislim da je ovo jedan od retkih pokušaja u nas da se spoji dobra antropološka tradicija sa sociološkom analizom. Ali — kad se radi o masovnijim ispitivanjima — i u ovom istraživanju neke imanentne slabosti sociološke analize još uvek nisu savladane. Na primer, izvršena su neka izjednačavanja koja se teško mogu opravdati: sredina je poravnana na taj način što je selo posmatrano kao jedinstven fenomen; a da se išlo na konkretizaciju sigurno bi se pokazalo da velike razlike koje postoje između sela pojedinih regiona u Jugoslaviji, zatim između sela s obzirom na njihovu razvijenost, na blizinu gradu ili veliku udaljenost od razvijenih centara i sl., vrše snažno dejstvo i dovode do mnogo veće diferencijacije u načinu života i shvatanjima nego što je to prezentirano u ovoj knjizi. Drugo, ostaje se i dalje u okviru statističkih nizova (pol, starost i sl. kao grupacije koje takođe poravnavaju mnoge razlike izvan ovih kategorija), a možda su zanemarene značajne sociološke skupine, kao što bi u ovom slučaju mogle biti: mladi ljudi iz veoma patrijarhalnih porodica, ili iz porodica sa velikim ugledom i dugom tradicijom, iz porodice koja su već duže vreme orijentisane na delatnosti izvan poljoprivrede, iz porodica seljaka koji su više politički angažovani, iz vrlo religioznih porodica, itd. Naravno, sve to zahteva da istraživanje traje mnogo duže i da na njemu radi veći broj suradnika; međutim je pitanje da li se od takvog tipa istraživanja uvek odustaje samo iz ovih — takozvanih objektivnih razloga.

za ispitivanje distribucije porodičnih uloga i porodičnog autoriteta. U nas se odmaćilo da se taj problem posmatra kao potpuno samostalno područje i to institucionalistički shvaćeno, kao da je porodica isto što i radna organizacija u kojoj se — prema pravilniku o radnim mestima — vrši distribucija uloga, nezavisno od potreba, želja, shvatanja pa i samih karaktera individua koje »igraju te uloge«. Stoga se i dešava da ne možemo da razumemo neke rezultate koje dobijamo u istraživanju. Na primer, ako pođemo od sheme da ravnomernija distribucija autoriteta — što se »meri« stepenom uključenosti članova u proces odlučivanja — predstavlja merilo razvijenosti savremenog oblika porodice, bivamo zbunjeni kada u nekim oblastima Jugoslavije ustanovimo uočljivu rasprostranjenost »demokratskog tipa« autoriteta u seoskim porodicama, jer nismo vodili računa o tome da je tamo gdje je zadružna tradicija bila vrlo razvijena — zajedničko odlučivanje bilo uobičajeno,¹⁸ te je uočena pojava možda više nastavljanje tradicije nego što je znak promene ka savremenom tipu (što bi se moglo proveriti i dokazati tek kada bi se pojam autoriteta shvatio šire i potpunije, a to zahteva uvođenje niza novih elemenata, osim učestvovanja u odlučivanju u porodici). Shematski pristup koji parcijalizuje aspekte porodičnog života ne omogućuje nam da razumemo neslaganja koja se javljaju između tipa raspodele uloga i porodičnih poslova i aktualnog učešća članova u odlučivanju. (Na primer, u istraživanju u užoj Srbiji pokazalo se da demokratski tip odlučivanja često stoji u raskoraku sa nesavremenim shvatanjem distribucije uloga, a naročito poslova u domaćinstvu, što se može protumačiti raskorakom koji postoji u samom tradicionalnom ponašanju: zadružna tradicija praktikuje demokratski tip odlučivanja, a istovremeno prihvata shvatanje da su uloge u domaćinstvu i poslovi u kući isključivo ženski.)

Takav shematski pristup nas dovodi do još krupnijih grešaka u zaključivanju, kada à priori izvesne uloge žene izvan kuće tumačimo kao indikator njezine emancipacije (na primer, može li se to reći za zanimanje kućne pomoćnice?) i osavremenjivanja porodice. Takav je slučaj kada se zaposlenost žene sama po sebi posmatra kao faktor emancipacije, nezavisno od njezinih motiva za zapošljavanje, od vrste poslova koje radi, od činjenice da je gro zaposlenog ženskog stanovništva u nas u zanimanjima sa najnižom kvalifikacijom, od sasvim verovatne pretpostavke da je najčešće zanimanje žene izabrano prinudno (kao rezultat materijalne nužnosti) a ne slobodno. (Najveći broj odgovora koje smo u pomenutom istraživanju dobili na pitanje zašto se žena zaposlila ako nema određenu profesiju i kvalifikaciju, otpada na odgovor: iz materijalnih razloga. A najveći broj odgovora na pitanje kada žena treba da se zaposli i u seoskim i u gradskim porodicama, bio je: kada ima školu i određeno zanimanje, što pokazuje da same žene imaju određeni stav prema zapošljavanju kao pokazatelju emancipacije nego mnogi istraživači.) Isto tako dolazimo do krivih rezultata ako samu činjenicu zaposlenosti žene uzmemo kao dovoljan indikator njezine ekonomske nezavisnosti, ne vodeći računa o realnim dohocima zaposlenih žena. Činjenica da je 1971. godine 70,55% žena bilo zaposleno u privredi — od toga pretežan broj u manuelnim zanimanjima najniže kvalifikacije (najbrojnije su pri tom one iz kategorija polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika),¹⁹ a zatim slede

¹⁸ Karadžić, V. St.: *O društvu*, Beograd, Sociološka biblioteka »Savremena škola«, 1964; Cvijić, J.: *Balkansko poluostrvo*, knj. I; Vukosavljević, S.: *Pisma sa sela*, Beograd, Savremena škola, 1962; Kostić, C.: *Sociologija sela*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, 1969.

¹⁹ *Indeks*, Beograd, SZS, 1972, br. 5, str. 54—55.

žene zaposlene pretežno u onim granama industrije koje su najslabije plaćene: u tekstilnoj, prehrambenoj, duvanskoj — dovoljno je reći pokazatelj ekonomske »nezavisnosti« žene, jer je njezin dohodak najčešće samo mali dodatak u opštim prihodima. I kada se ne vodi računa o razlici između dohotka muža i žene (koja nije mala), preči opasnost da (krivim zaključcima »ubrzamo« promene u našim porodicama. Sve nas to ponovo vraća na zahtev da se pod lupu sociološke analize mora staviti porodica kao celovit splet odnosa, da bismo razumeli i pojedinačnu pojavu koju ispituje.

S druge strane, zahtev koji traži da se izađe iz ograničenih okvira statističke i kvantitativne analize, u našim je prilikama teško ostvarljiv. Jer ako nameravamo da proučimo oko 1 000 porodica sa oko 5 000 (i više) članova, kvalitativna analiza bi zahtevala da se prikupljanje podataka (a naročito obrada) radi godinama i to uz pomoć celog tima kvalifikovanih stručnjaka, koji nisu samo obučeni u tehnici istraživanja već su i obdareni sposobnošću posmatranja, zapažanja, otkrivanja veza, i imaginacijom. U uslovima politike finansiranja naučnih istraživanja to nije ostvarljivo. Stoga se i u ovakvom pristupu najčešće ostaje samo na nužnim korekcijama kvantitativne analize i na nekim dopunama koje se više svode na ilustracije pojedinačnim slučajevima nego što se vrši kvalitativna analiza u pravom smislu.

Što proizlazi iz svega dosad rečenoga? Da li možda to da se ništa bitnije ne može učiniti na usavršavanju sociološke analize porodice? Mislim da se ne mora izvesti takav zaključak ako istraživači koji se bave problemima sociologije porodice pokažu više zainteresovanosti za saradnju i ako ispolje više spremnosti da udruže snage i sredstva da bi se zajednički rešavala ova krupna pitanja, nasuprot dosadašnjoj istraživačkoj praksi. Mora se međutim konstatovati da smisao za saradnju nije baš mnogo razvijen među jugoslovenskim istraživačima, bar što se tiče saradnje u okviru Jugoslavije,²⁰ a da i ne govorim o spremnosti za udruživanje sredstava da bi se kvalitetnije i valjanije obavilo takvo istraživanje koje bi obezbeđivalo i širu i potpuniju osnovu za pouzdanije zaključivanje. Možda bi se i time moglo objasniti zašto se pretežno bavimo »distribucijom uloga«, »budžetom vremena«, provođenjem slobodnog vremena u porodici, a da prethodno nismo ustanovili što se kao opštija tendencija dešava u različitim varijetetima jugoslovenske porodice. Istina, pojedinačni istraživač teško i može da se uhvati u koštac sa opštijim problemima, ali to nije opravdanje, pa ovakva parcijalizovana orijentacija ne može da izdrži valjano teorijsko obrazloženje. Međutim, ako se ne učine naponi da se ove i druge teškoće savladaju, naćićemo se u apsurdnoj situaciji — da npr. znamo da li muž i žena danas češće provode slobodno vreme zajedno, a da npr. ne znamo da li većina njih (naročito žena) uopšte ima slobodno vreme, s obzirom na uslove u kojima žive, s obzirom na njihovu životnu orijentaciju (koja može biti upravljena prevashodno na podizanje životnog standarda u najužem smislu, ili se njihovo celokupno raspoloživo vreme iscrpljuje u trci za zaradom), s obzirom na njihove potrebe (od potreba zavisi da li će svo vreme izvan rada čovek utrošiti na spavanje, ili će ga koristiti kao slobodno vreme u druge svrhe), itd. A može nam se desiti da imamo isuviše podataka o vrstama distribucije autoriteta, a da nismo utvrdili stvaran sadržaj pojma autoritet — kako se on shvata i doživljava u različiti-

²⁰ Svaki pokušaj Sociološkog instituta u Beogradu da zainteresuje institute i institucije u drugim republikama da se zajednički izvrši pomenuto istraživanje, ostvareno samo u užoj Srbiji, ostao je bez ikakvog rezultata i bez ikakvog objašnjenja.

tim porodicama, da ne znamo u kojoj meri je u našim porodicama još uvek prisutna hijerarhijska klasna koncepcija autoriteta i sl., što predstavlja suštinu samoga problema.

Mogli bismo nabrojati niz drugih nelogičnosti do kakvih se nužno dolazi veoma parcijalizovanim istraživanjima, u kojima se pojava »objektivira« tako što se oslobađa svoga značenja i sadržaja, tj. upravo onog što je čini društvenom i kulturnom pojavom. No i nabrojani primeri sami za sebe dosta govore, upozoravajući da o ovom načinu mišljenja vredi bar promisliti (iako se ne mora i složiti sa svim ovde iznetim), i sa nešto više kritičnosti preispitati neke već formirane navike i stilove u sociološkom istraživanju.

Summary

STUDYING THE FAMILY AS A WHOLE — SOME THEORETIC AND METHODOLOGICAL PROBLEMS AND EXPERIENCES

The author makes two basic criticisms of sociological study of the family in Yugoslavia. In the first place, the theoretic position is usually not clearly determined, or a generalized Marxist attitude is implicated, which does not answer the subject studied (the family), and means that empiric analysis is often carried on outside the theoretic context. Secondly, the special characteristics of the family are completely disregarded, and it is considered that methods used in any other micro-approach are sufficient and satisfactory. The chief object of this study thus is to discuss whether the methods usually used in sociological research are applicable to the specific characteristics of the family as a human group. The author considers that the family's special characteristics demand a specific methodological approach, and stresses the following elements of the family, as a special type of human community: the composition of the family and the connections on which it is based are not the same as those in other social groups, not even in global society; the family is not only the basic social unit, but also the basic cell of humanization, it is the *connection* between the individual and society, which must not be forgotten during research; thus the family cannot be studied only in the function of society, but must be treated as a specific community in which the individual characteristics of a person are spontaneously expressed, so that characteristics of family members are an important factor of the family's characteristics; the family is the least institutionalized social group, so that every family is, in a certain sense, an idiom; the family is not a special institution with a simple task, it is a community to which individuals do not belong because they »play a certain role«, but because they spend most of their lives in it; thus the structure and dynamics of the family cannot be observed only from the aspect of social factors and processes, but also from the aspect of the individuals that comprise it, which is much more true of the family — *as a community of individuals* — than of other social groups. What does this mean from the methodological aspect? Methods applicable to other social groups cannot be mechanically transferred to family study, especially not those based on a functional orientation; analogous conclusions (social system — »family system«) cannot be drawn; the whole (the family community as a complex network of relations) cannot be substituted by parts plucked from it artificially and observed as sub-systems (the distribution of roles and authority, time budget, system of values etc.); a concrete life situation (and every family is a certain *drama*) cannot be substituted by models into which data obtained from experience are moulded (as is the case in standardized questionnaires); and finally, an intimate community cannot be expressed by means that pre-suppose that the phenomena they study are depersonalized (all means of statistic analysis).

In sociology (not only family sociology) some important methodological problems have not yet been solved. The following problems are usually found as

problems of family study: how to bring into accord the demand for an integral approach to phenomena that are being studied, and at the same time ensure the observance of a sufficient number of phenomena so as to notice general tendencies and correlations; how to check connections between certain elements, for instance family life, and not, at the same time, discontinue other important relations that have been neglected at a given moment, and which compose a certain whole. Applied to the family, the following problem remains unsolved: how to study the structure of the family in relations which form its contents, and which are not only created under the influence of social-cultural factors, but also of the characters of family members, yet not disperse that whole into a series of separate problems of study, which open up a whole field of phenomena, but do not enable us to reach the essence of the problem being studied.

Резюме

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ОПЫТ В ИССЛЕДОВАНИИ СЕМЕЙСТВА КАК СОВОКУПНОСТИ

Автором подчеркнуты два основных вопрошения в социологическом исследовании семейства у нас: первое, чаще всего не ясно определена теоретическая точка зрения, или же она, марксистская, но обобщенная и несоответствующая конкретному подходу (в исследовании семейства) вследствие чего, эмпирический анализ не редко проводится вне теоретического контекста; второе, отмечено полное пренебрежение к своеобразию исследуемого предмета — семейства, и методы применяемые в каждом другом микро-подходе считаются вполне удовлетворительными. Поэтом, главным предметом настоящего доклада является следующий вопрос: согласованы ли методы использованные чаще всего в социологических исследованиях со специфичностью семейства как группы людей? Автор отправляется от точки зрения требующей для специфических особенностей семейства и специфического методологического приема и подчеркивает следующие элементы как своего рода объединения людей: состав семейства и связи на которых оно базируется отличаются от тех которые обнаружены в других общественных группах и в целом обществе; семейство не только основная общественная единица, но и главная ячейка человеческой гуманизации, оно представляет связь между индивидом и обществом что необходимо учесть в самом исследовании; таким образом его нельзя обсуждать в функции общества а надо принимать как специфический коллектив в котором непосредственно значительными факторами семейных характеристик являются характеристики самих членов; тем не менее, семейство самая меньшая институционализованная общественная группа, в известной степени идиом; семейство также не является специальным учреждением с одной лишь целью, оно представляет общество объединяющее своих членов не в отношении их «определенной роли» в нем но с учетом их пребывания в нем, значительный период их жизни; в связи с этим, структуру и динамику семейства нельзя рассматривать лишь только в аспекте общественных факторов и процессов, их надо рассматривать в аспекте личностей которые его составляют, что для семейства как коллектива личностей имеет более сильное значение чем для других общественных групп. Что это обозначает с точки зрения методологических требований? Следует, что в исследовании семейства нельзя механически вносить методологические приемы применяемые в других общественных группах, а в особенности надо избегать подходы вдохновенные функционалистической ориентации; нельзя делать вывод при помощи аналогии (общественная система — «семейная система»); нельзя ставить целое (семейный коллектив как сложное соединение отношений) в замен частей которые искусственно отделены от целого и рассматриваются как «подсистемы» (распределение ролей и авторитетов, бюджет времени, стоимостная система и т. п.); конкретное жизненное обстоятельство (а каждое семейство определенная жизненная драма) нельзя

заменять образцовыми моделями в которых заключены искусственные данные (случай стандартизированных анкет); и наконец, интимное объединение нельзя выражать средствами предполагающими деперсонализацию исследуемых явлений (все средства статистического анализа).

В социологии (не только в социологии семейства) не решены некоторые важные методологические проблемы которые часто препятствуют исследованию семейства, в том числе: как согласовать требование к интегральному подходу с исследуемыми явлениями и одновременно обеспечить анализ достаточного числа явлений на основании которых возможно было бы отметить общие тенденции и корреляции; другими словами, каким способом обеспечить проверку связи между отдельными элементами на пр.: семейной жизни, без нарушения других связей которые в данный момент казались побочными а которые составляют одно целое. В отношении семейства не решена одна проблема: как изучать структуру семейства в отношениях которые ее выполняют как содержание и формируются под влиянием не только общественно-культурных факторов но и под влиянием характерных особенностей членов семейства, при чем раскрывается область явительного мира но и невозможность проникновения в сущность исследуемых явлений.